

कोरोना आणि साहित्य

Corona and Literature

प्रा. डॉ. सौ. वीरा मांडवकर Prof. Dr. Veera Mandavkar
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ, महाराष्ट्र (India) ४४५ ४०१
Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401
संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर, रिसर्च सेंटर, कळंब, जि. यवतमाळ
Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre (DBMRC), Kalamb, Dist. Yavatmal
E mail: veeramandavkar18@gmail.com भ्रमणध्वनी ९४०३०१४८८५

गोषवारा

कोरोना विषाणूच्या संकटामुळे डिजिटलायझेशनच्या नव्या रूपाची ओळख जशी जगाला झाली, तशी साहित्यक्षेत्रालाही झाली. नवीन डिजिटल कंटेंट तयार करण्याची व सोशल मिडियाच्या माध्यमातून आपले साहित्य जगभर पोचविण्याची संधी साहित्यिकांना प्राप्त झाली. अमिताभ बच्चन, सुनिल बर्वे, संकर्षण कऱ्हाडे, अदिती येवाळे अशा पडद्यावरील कलाकारांपासून अनेक नामवंत आणि नवोदित साहित्यिकांनी इ कंटेंटच्या नवनव्या प्रयोगांतून आपले साहित्य जगापुढे ठेवले. कोरोनावरील साहित्याची संख्या प्रचंड नसली तरी बऱ्यापैकी रेलचेल होती. काव्यमैफिली, संमेलने, वेबिनार यांद्वारे साहित्य आणि संशोधनाचा प्रवास सुरू राहिला. अनेक कलावंत, साहित्यिक समूहांनी 'लाइव्ह'च्या माध्यमातून सांस्कृतिक भूक आणि उपासमार शमवण्याचा केलेला प्रयत्न उल्लेखनीय आहे.

Abstract

As the Corona virus crisis introduced a new form of digitalization to the world, so did literature. Writers have the opportunity to create new digital content and spread their literature around the world through social media. From screen actors like Amitabh Bachchan, Sunil Barve, Sankarshan Karhade, Aditi Yewale, many well-known and budding writers have put their literature before the world through new experiments in content. Although the material on the corona was not huge, there was a lot of rails. The journey of literature and research continued through poetry concerts, conventions, webinars. The efforts of many artists and literary groups to alleviate cultural hunger and hunger through 'Live' are noteworthy.

बीजशब्द : कोरोना, लॉकडाऊन, सोशल मिडिया, काव्यमैफिली, लाइव्ह

Corona, lockdown, social media, poetry concerts, live

प्रस्तावना

कोरोना विषाणूच्या आगमनाला आता एक वर्ष पूर्ण झालं आहे. जगभर या रोगाने थैमान घातलं. या काळात लॉकडाऊन हा शब्दप्रयोग प्रथमच इतका प्रचलित झाला. एका बंद खोलीत, घरात काही काळ व्यतीत करणाऱ्या मनुष्यप्राण्याला मनोरंजनाची जी द्वारे उघडी झाली, त्यात साहित्याचेही एक महत्त्वाचे माध्यम होते. साहित्यिकांनाही नवीन डिजिटल कंटेंट तयार करण्याची व सोशल मिडियाच्या माध्यमातून आपले साहित्य जगभर पोचविण्याची संधी या काळात प्राप्त झाली.

विषय विवेचन

कोरोनासारखी संकटे ही काही ठरावीक कालानंतर पृथ्वीतलावर येत राहतात. त्यावर मनुष्यप्राण्याने नेहमीच संशोधनाद्वारे मात केली आहे. हे संकटसुद्धा काही काळानंतर नाहीसे होईल किंवा त्याचा उपद्रव कमी होईल.

ब्रिटिश लेखक डेनियल डेफो यांनी यांच्या 'ए जर्नल ऑफ द प्लेग इअर' या पुस्तकात 1665 साली ब्रिटनची राजधानी लंडनमध्ये पसरलेल्या प्लेगच्या साथीबाबत विस्तृत लिहिलं आहे. तेव्हा लंडनमध्ये कडक नियम लागू झाले होते. भारतातही 100 वर्षांपूर्वी प्लेगची साथ आली होती. त्यावर भाष्य करणारी ग्रंथसंपदा विविध भाषांमध्ये निर्माण झाली होती.

कोरोना व्हायरसं साहित्यसृष्टीला धडक दिली तसे साहित्यातून आणि विविध कलांमधून त्याचे चित्रण होत गेले. छपाईची कामे बंद झाल्याने सोशल मिडियाच्या माध्यमातून साहित्य निर्माण होत होतं. नियतकालिके आणि वृत्तपत्रांच्या ऑनलाईन आवृत्त्या निघणे सुरू झाले आणि साहित्यिकांना नवीन माध्यम उपलब्ध झाले.

साहित्यिकांनी फेसबुक, व्हाॅट्सअप, इन्स्टाग्राम, स्नॅपचॅट, यू ट्युब, ट्विटर, ब्लॉग या माध्यमांचा अधिक वापर केला. मार्च महिन्यात बिग बी अमिताभ बच्चन यांनी भोजपुरी भाषेत कोरोना व्हायरसवर एक कविता लिहिली होती. त्याचा व्हिडीओ त्यांनी त्यांच्या ट्विटरवरून शेअर केला होता, ज्याचं मराठी व्हर्जन अभिनेता सुनिल बर्वे यांनी सादर केलं. हा व्हिडीओ सोशल मीडियावर व्हायरल झाला आणि प्रेक्षकांच्या पसंतीस उतरला.

राज्यातील पहिले कोरोनाबाधित रुग्ण असलेल्या दाम्पत्याला डिस्चार्ज दिल्यानंतर राज्य सर्वेक्षण अधिकारी प्रदीप आवटे यांनी आपल्या भावना कवितेच्या माध्यमातून मांडल्या. लग्नाच्या 25 व्या वाढदिवसाच्या सेलिब्रेशनसाठी हे पुण्याचे दाम्पत्य दुर्बल गेले होते. नायडू हॉस्पिटलमधून पोलीस बंदोबस्तात कोरोनामुक्त झालेले दाम्पत्य घरी गेले. पोलीस बंदोबस्त का तर परिसरातील लोकांचा विरोध होऊ नये म्हणून.

*सहजीवनाची पंचविशी साजरी करायला तो तिच्यासवे दुर्बल गेला
आणि जगभर थैमान घालत असलेला कोरोना
या जीवनधराचा हात धरून इथवर आला*

अशा शब्दांत आवटे यांनी कवितेचा प्रारंभ केला आहे.

मराठी अभिनेता संकर्षण कऱ्हाडेनेही आपल्या फेसबुक पेजवर एक सुंदर कविता सादर करत सर्वांना या काळात घरीच राहण्याचा सल्ला दिला. जास्तीत जास्त वेळ घरात राहून आपण सरकारी यंत्रणांना मदत करू असं आवाहन संकर्षणने केलं आहे.

अभिनेत्री अदिती येवाळे हिनेसुद्धा कोरोनाव्हायरस आणि लॉकडाऊनच्या पार्श्वभूमीवर रचलेली कविता सोशल मिडियातून वाचकांच्या पसंतीस उतरली.

लॉकडाऊनच्या काळात कष्टकऱ्यांचे खूप हाल झाले. 'धुरळा' चित्रपटाचे दिग्दर्शक समीर विद्वंस यांनी 'तुझं बाबा बरंय' या कवितेतून नाक्यावर फुलं विकणाऱ्या एका महिलेची व्यथा मांडली.

कोरोनाकाळात दिवाळी आली आणि दिवाळी अंकांच्या वाचकांसाठी कोणता पर्याय देता येईल यासाठी दिवाळी अंकांचे निर्माते व साहित्यिक उपाय शोधत होते. अक्षर दिवाळी साजरी करणाऱ्यांची संख्या विपुल आहे. दिवाळी अंकांच्या परंपरेला यंदा 113 वर्षे पूर्ण झाली. राज्यात सुमारे 3000 दिवाळी अंक प्रकाशित होतात. कोरोनामुळे सुमारे 100 अंक यंदा निघाले नाहीत. अनेक अंक ऑनलाईन आवृत्तीच्या स्वरूपात प्रकाशित झाले. ललित, वैचारिक आणि पुरोगामी साहित्याच्या अंकांपेक्षाही ज्योतिष, आरोग्य, आध्यात्मिक साहित्याच्या दिवाळी अंकांचा खप अधिक असतो. त्यानंतर रहस्यकथा, चित्रपट, पर्यटन या विषयांना वाहिलेल्या दिवाळी अंकांना मागणी असते. साप्ताहिक सकाळ, लोकसत्ता, सामना, सरकारनामा, चित्रलेखा, आवाज, लोकमतचा दीपोत्सव या दिवाळी अंकांचा खप अधिक होतो. यंदा ऑनलाईन अंकांवरच जोर अधिक असल्याने साहित्यिकांचा आणि रसिकवाचकांचा काही प्रमाणात हिरमोड झाला.

कोरोनामुळे एक प्रकारची दहशत आणि अनिश्चितता निर्माण झाली. लॉकडाऊनच्या काळाचा आणि या काळात घेतलेल्या निर्णयांच्या परिणामांचा आणि भविष्याचा विचार करण्याची वेळ आली. 'लॉकडाऊनने काय कमावलं, काय गमावलं?' या संदर्भातील प्रश्न किती अस्वस्थ करणारे आहेत, हे गौरी कानेटकरांच्या, 'जग थांबतं तेव्हा.. लॉकडाऊन काळातील नोंदी' या पुस्तकातून लक्षात येतं. या पुस्तकाचे मुखपृष्ठ अन्वर हुसेन यांनी रेखाटले आहे आणि ते अत्यंत बोलके आहे. पांढराशुभ्र रंग, त्यावर काळ्या रेघोट्यांनी चितारलेली, हातपाय आक्रसून, दुमडून घेऊन बसलेली एक मानवाकृती आणि तिच्या शरीरावरून एका रेषेत चाललेल्या मुंग्या, पार तिच्या मेंदूतही घुसलेल्या. घराबाहेर पडून

मनाजोगतं वावरण्याची सवय असणाऱ्या लोकांना घराच्या चार भिंतींमध्येच कोंडून ठेवल्यावर येणारा शारीरिक-भावनिक ताण या चित्रातून प्रतिबिंबित होतो. लेखिकेने अतिशय अनौपचारिक शैलीत लिहिलेल्या मनोगतात म्हटल्याप्रमाणे हे पुस्तक म्हणजे लॉकडाऊनच्या चार महिन्यातल्या नोंदी आहेत. मात्र या नोंदी नेहमीच्या रोजनिशीसारख्या नाहीत. या कठीण परिस्थितीत घडणाऱ्या आणि जाणवणाऱ्या गोष्टींचा तो परिपाक आहे. लेखिका या माध्यमक्षेत्राशी संबंधित असल्यामुळे त्यांना सातत्याने पडणारे प्रश्न त्यात आहेत, त्यांची उत्तरं मिळत नाहीत याबद्दल एक उद्विग्नता आहे आणि इतक्या भयानक परिस्थितीतही आपण काहीच करू शकत नाही याबद्दल एक चमत्कारिक हतबलताही आहे.

या नोंदींना वैयक्तिक मतं आणि विचारांच्या पलीकडे जाऊन एक व्यापक आयाम देण्याचं काम पुस्तकाच्या प्रस्तावनेने केलं. काहीशा अनौपचारिक आणि सहजसुंदर मांडणी असलेल्या या पुस्तकाला सुहास पळशीकर यांची प्रस्तावना एक विश्लेषणात्मक चौकट घालून देते. ते म्हणतात की, 'या पुस्तकातल्या नोंदी वाचून फक्त त्या काळात पुन्हा जाणं आणि त्याचा पुनःप्रत्यय घेणं पुरेसं नाही, तर या अनुभवांकडे डोळसपणे पाहणं गरजेचं आहे.' प्रस्तावनेच्या शेवटी लॉकडाऊनने दिलेले तीन मोठे धडे ते मांडतात- दमनकारी राज्याची दमदार पावलं, संशयी समाजाच्या निर्मितीला हातभार आणि गरिबांच्या हद्दपारीवर झालेलं शिक्कामोर्तब. लेखिकेची शैली आणि भाषा वेगळी असली तरी लिखाणातून हेच तीन मुद्दे पुन्हापुन्हा अधोरेखित होत राहतात.

२००४-०५च्या सुमारास भारतात एचआयव्ही-एड्सच्या समस्येने कहर माजवला होता. एक प्रकारची हतबलता, नैराश्य आणि अगतिकता पत्रकार शेखर देशमुखाना जाणवली आणि या सगळ्याची नोंद तेव्हा त्यांनी 'पॉझिटिव्ह माणसं' या पुस्तकाद्वारे घेतली होती.

कोरोना लॉकडाऊन काळाच्या लाखो स्थलांतरित मजूर, कामगार शेकडो-हजारो मैल रस्ते तुडवत आपापल्या गावी परतू लागल्याचे दृश्य या देशाने पाहिले. पत्रकार शेखर देशमुख यांनी गेली जवळपास १५ वर्षे या प्रक्रियेचा माग काढला आहे. या काळातली त्यांची निरीक्षणे, त्यांचे अनुभव आणि नोंदी असलेले 'उपरे विश्व' हे संशोधनपर पुस्तक 'मनोविकास प्रकाशना'तर्फे प्रकाशित झाले आहे. 'उपरे विश्व' या पुस्तकात कोरोना लॉकडाऊन काळात देशाने अनुभवलेल्या स्थलांतरितांच्या कुतरओढीची सविस्तर मांडणी करणारे दीर्घ टिपण आहे. एक प्रकरण स्थलांतराशी निगडित आजचे वास्तव मांडणारे आणि भविष्याचे सूचन करणारे आहे.

लॉकडाऊनमध्ये ज्या विभिन्न ऑनलाइन लाइव्ह सांस्कृतिक कार्यक्रमांची निर्मिती आणि प्रस्तुतीकरण झाले, त्यांची दखल सर्व साहित्यरसिकांनी घ्यायला हवी. या चर्चा-संवादांचे चित्रीकरण जपले पाहिजे. या सगळ्यांचे संकलन आणि संहितीकरण केले, तर सांस्कृतिक संचितात नक्कीच भर पडेल.

अनेक कलावंत, साहित्यिक समूहांनी या 'लाइव्ह'च्या माध्यमातून सांस्कृतिक भूक आणि उपासमार शमवण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. याच माध्यमातून वाहरू सोनवणे, बाबाराव मडावी यांसारखे आदिवासी लेखक, कार्यकर्ते भारतीय आदिवासी समुदायाशी जोडले गेले. 'कविता', 'पुरखा कथन'मधून भारतीय आदिवासी समूहातील म्हणी, वाक्प्रचार, लोकोक्ती; 'बाँखडी गमना'मधून आदिवासी कथांचे वाचन अशा विविध साहित्य प्रकारांतून आदिवासी साहित्यिक, कलावंतांमध्ये अखिल भारतीय स्तरावर संवाद साधण्याचे कामही घडून आले. मुंबई विद्यापीठाच्या अँकॅडमी ऑफ थिएटर आर्टच्या माध्यमातून डॉ. मंगेश बनसोड यांनी अनेक नाट्य कलावंतांना 'लाइव्ह' बघण्याची संधी दिली. ग्वाल्हेरच्या रंगकर्मी गीतांजली गीत यांनी राजा मानसिंह तोमर संगीत आणि नाट्य विश्वविद्यालयाच्या माध्यमातून बन्सी कौल, सीमा कपूर, रघुवीर यादव, रणजित कपूर, आनंद मिश्रा, वसंत काशीकर, अजहर आलाम अशा नावाजलेल्या रंगकर्मींना नाटकाच्या विभिन्न पैलूंवर बोलते करण्याबरोबर, वेगवेगळ्या प्रदेशांतील लोकसंगीताच्या शंभर भागांचे प्रत्यक्ष सादरीकरण केले. 'नाट्यगंगा' या छिंदवाडा येथील संस्थेने चर्चासत्रांचे आयोजन करून, अशोक मिश्रा, गिरिजा शंकर, हरीश इथापे यांच्यासारख्या रंगभूमीशी संबंधित मान्यवरांचे विचार रसिकांपुढे आणले.

'साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे फेसबुक लाइव्ह व्याख्यानमाला', 'सत्यशोधक मुक्ता साळवे साहित्य व संस्कृती संमेलन' या कार्यक्रमांमधून अण्णा भाऊ साठे, मुक्ता साळवे यांच्या आणि एकूणच उपेक्षित घटकांच्या साहित्यावर प्रकाशझोत टाकला गेला. लॉकडाऊन स्पेशल डिजिटल फोरमच्या माध्यमातून प्रकाश जाधव यांच्यासारख्या कवीच्या कविता सुदाम राठोड यांच्याकडून समजून घेता आल्या. 'मेरा रंग संवाद', 'बतकही' आणि इतर हिंदी फेसबुक

वापरकर्त्यांमुळे कवी असंगघोष, कथाकार कैलाश वानखेडे, कौशल पंवार, हिरालाल राजस्थानी यांसारख्या हिंदी पद्यीतील लेखकांचा आणि त्यांच्या साहित्याचा परिचय साहित्यविश्वाला होऊ शकला.

अनेक प्रकाशन संस्थांनी अनेक लेखकांना बोलते केले. 'झिम्माड काव्यसमूह', 'आम्ही मनमुक्ता', 'मनसा काव्यमाला', 'काव्यहोत्र', 'परिवर्त परिवार', 'मराठी साहित्यवार्ता' यांनी विविध लाइव्ह उपक्रम सादर केले. कवी चित्रकार सुनील अवचार यांनी 'कोव्हिड-१९' ही चित्रमालिका साकार करून, या संकटकाळातील लोकांच्या वेदना, यातना, कुचंबणा आपल्या कुंचल्यातून उतरवल्या. महाराष्ट्रातील कितीतरी महाविद्यालयांनी विविध विषयांवर वेबिनार आयोजित करून मराठी साहित्य आणि संशोधनासंदर्भातील कार्य कोरोनाकाळातही सुरू ठेवले.

या काळात राज्याच्या सांस्कृतिक संचालनालयानेसुद्धा काही विभिन्न ऑनलाइन लाइव्ह सांस्कृतिक कार्यक्रमांची निर्मिती केली आणि त्याचे प्रस्तुतीकरण केले. अशा रीतीने साहित्य आणि सांस्कृतिक संचितात भर पडत गेली आहे.

समारोपीय निष्कर्ष

कोरोनासारख्या साथी याआधीही या जगाने पाहिल्या आहेत. पण कोरोनाची साथ वेगळी आणि अधिक विश्वव्यापी ठरली याची दोन कारणे आहेत. एक म्हणजे दळणवळणाचा वेग आणि माहितीच्या प्रसारणाचा वेग हे दोन्ही वेग आजवरच्या मानवी इतिहासातील सर्वोच्च पातळीवर आहेत. या दोन्ही वेगात आणखी बदल होणार आहेत.

कोरोनानंतर माणसाच्या आयुष्याची दिशा जशी बदलणार आहे, तसाच भाषाव्यवहारही बदलणार आहे. कोरोनानंतरचे जग वेगळे असणार आहे. जगभरातील कंपन्या आणि राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी या नव्या जगाचा अंदाज बांधण्यास सुरुवात केली आहे. माणसामाणसातील नात्यांपासून, देशादेशांमध्ये असणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांपर्यंत अनेक समीकरणे कोरोनानंतरच्या जगात हळूहळू बदलत जातील, असे संकेत मिळू लागले आहे. या सगळ्या बदलत्या जगाचा व्यवहार ज्या भाषेत चालणार, तीपण काहीशी बदलणार आहे.

प्रमाण कमी झाले असले तरी साहित्यनिर्मिती आणि मराठी भाषा तसेच वाङ्मय संशोधन होत आहेच, मात्र त्याचे माध्यम बदलत चालले आहे. सोशल मिडियाचा यथायोग्य वापर करित साहित्यिकांनी जशी एक वाट धरली तशी संशोधक अभ्यासकांनीही या कोरोनाकाळात एसएसआरएन, रिसर्च गेट यांना जवळ केले. सेमिनारची जागा वेबिनारने घेतली, मात्र संशोधन आणि साहित्याचा हा प्रवास थांबू दिला नाही, हे मान्य करावेच लागते. कोरोनाच्या संकटाला न जुमानता साहित्याची निर्मिती होत होती आणि होत आहे, भले मग माध्यमे बदलली असतील. आता लॉकडाऊनचा कालावधी जवळपास संपुष्टात आला आहे. पुन्हा जोमाने साहित्यनिर्मिती होत आहे. त्यात कोरोना विषयाचा समावेश अधिक आहे, यात मात्र संशय नाही.

संदर्भ साहित्य

1. Mandavkar, Pavan, Coronavirus: Basic Information and Precautionary Measures (April 12, 2020). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3573881> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3573881>

Researchgate:

https://www.researchgate.net/publication/340583863_Coronavirus_Basic_information_and_precautionary_measures

Indira Mahavidyalaya:

http://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=608

2. मांडवकर, डॉ. पवन, मराठी साहित्य आणि वैश्विक महामारी (Language, Literature, Culture and Pandemic), स्व. राजकमलजी भारती कला, वाणिज्य, व श्रीमती सुशीलाबाई रा. भारती विज्ञान महाविद्यालय, आर्णी येथील राष्ट्रीय वेबिनारमधील भाषण, दि. 19 डिसेंबर, 2020

Published Details

Marathi Pradhyapak Sanshodhan Patrika (MPSP), Dr. Bhau Mandavkar Research Centre (DBMRC), Kalamb, p-ISSN 2454-7409, e-ISSN 2582-5305, Vol. 6, Issue 3, Jan. 2021, pp. 82-86, IF 5.604

URL: http://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=604

Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3763322>